

الله أكبر



# صدسالگی حوزه قم

دقتروم

به مناسبت صد ساله شدن حوزه علمیه قم

نوروز ۱۳۰۱ - ۱۴۰۱ خورشیدی

به کوشش

رسول جعفریان

بهار ۱۴۰۱

سرشناسه : جعفریان، رسول، ۱۳۴۳ - ، گردآورنده و مولف

Jafarian, Rasul

عنوان و نام پدیدآور : صد سالگی حوزه قم: مجموعه مقالات به مناسبت صدساله شدن حوزه علمیه قم، نوروز ۱۳۰۱ - ۱۴۰۱ خورشیدی / به کوشش رسول جعفریان.

مشخصات نشر : قم: نشر مورخ، ۱۴۰۰-۱۴۰۱

مشخصات ظاهری : ۷۸۰ص.

شابک : ج ۱-۸-۶۹-۶۳۰۰-۶۲۲-۹۷۸ ج. ۲: ۳-۷۷-۶۳۰۰-۶۲۲-۹۷۸

وضعیت فهرست نویسی : فیپا

یادداشت: ج. ۲ (چاپ اول ۱۴۰۱) (فیپا)

یادداشت : کتابنامه به صورت زیرنویس

عنوان دیگر: مجموعه مقالات به مناسبت صد ساله شدن حوزه علمیه قم نوروز ۱۳۰۱ - ۱۴۰۱

موضوع: حوزه علمیه قم - تاریخ - مقاله ها و خطابه ها

موضوع: essays.Hozeh Elmiyeh Qom - History - Addresses

lectures

رده بندی کنگره : ۴۷ / BPV

رده بندی دیویی : ۲۹۷ / ۰۷۱۰۵۵۱۲۸

شماره کتابشناسی ملی : ۸۴۴۲۷۴۴

وضعیت رکورد : فیپا



صد سالگی حوزه قم (دفتر دوم)

دومین مجموعه مقالات به مناسبت صد ساله شدن حوزه علمیه قم

به کوشش رسول جعفریان

(استاد دانشگاه تهران)

نشر مورخ

نوبت و سال چاپ: اول / بهار ۱۴۰۱

تیراژ: ۳۰۰ نسخه

قیمت ۲۷۰ هزار تومان

حق چاپ برای ناشر محفوظ است

## فهرست مطالب

- در باره دفتر دوم صدسالگی حوزه قم ..... ۷
- اصلاحات ارضی و چالش دربار با علما / رحیم روحبخش ..... ۹
- عقلانیت آیت الله حائری در شکل‌گیری.. حوزه علمیه قم / سید ضیاء مرتضوی ..... ۴۱
- مواجهه فقهی حاج شیخ عبدالکریم حائری با مظاهر تمدن / محمد سروش محلاتی ..... ۶۹
- رساله موسس: نگاهی به رساله عملیه آیت الله شیخ عبدالکریم حائری / مجید غلامی جلیسه ..... ۸۵
- فضای باز سیاسی دهه بیست، زمینه ساز احیای حوزه علمیه قم / رحیم روحبخش ..... ۱۳۳
- وصف علمای قم در شعر شیخ محمد علی انصاری / رسول جعفریان ..... ۱۹۷
- شیخ محمد علی انصاری و ادبیات ردیه نویسی در قم / رسول جعفریان ..... ۲۲۹
- نقش حوزه و روحانیت در تدوین قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران / سید جواد ورعی ... ۳۰۹
- ادبیات نقادی تمدن غرب در قم (سالهای ۱۳۴۱ تا ۱۳۵۷ ش) / رسول جعفریان ..... ۳۳۹
- چند معنایی تعبیر «حوزه علمیه قم» در دو وقفنامه / امید رضایی ..... ۳۹۹
- تبعیدی‌های حوزه علمیه قم در دوره پهلوی / رحیم روحبخش ..... ۴۰۷
- آیت الله شیخ ابوالقاسم دانش آشتیانی / مهدی سلیمانی آشتیانی / اسدالله عبدلی آشتیانی .. ۴۷۹
- قم به روایت سالنامه دبیرستان حکمت و مجله راه سلامت / سید فرید قاسمی ..... ۵۱۱
- برگ‌هایی از تاریخ حوزه علمیه قم / به کوشش رسول جعفریان ..... ۵۱۷
- زندگی و کارنامه سید ابوالفضل تولیت / حسین قربانی ..... ۶۲۵

۶ □ صد سالگی حوزه قم (دفتر دوم)

- ۶۶۷ ..... سید ابوالفضل تولیت و تاریخ بنای شهرک امام خمینی / محمد مهدی هادی به
- ۷۰۵ ..... بیوت علمی قم در قرن چهاردهم / ناصرالدین انصاری
- ۷۱۳ ..... آیت الله شیخ محمد خالصی زاده و چالش در قم / حمید کرمی پور / رضا مختاری اصفهانی
- ۷۲۵ ..... سرگذشت کتابخانه دار التبلیغ اسلامی / ابوالفضل عرب زاده
- ۷۵۱ ..... احمد اثنی عشری، روحانی و شاعر قمی / سمیه [و] فرشته اثنی عشری

## قم به روایت سالنامه دبیرستان حکمت و مجله راه سلامت

### سید فرید قاسمی<sup>۱</sup>

۱ - سالنامه دبیرستان حکمت قم در سال تحصیلی ۷ - ۱۳۳۶ منتشر شد. در سالنامه یاد شده پس از «مقدمه» به «علت انتشار سالنامه» این گونه پرداخته اند:

«این سالنامه [...] آئینه ای است که فعالیت های سه ساله این دبیرستان را به خوبی منعکس می نماید و به همت یک عده دانش آموز علاقه مند و فعال تهیه و تدوین شده...». (ص ۳ - ۴)

آنچه در سالنامه یاد شده با گذر از صفحه های آغازین می توان خواند این عنوان را دارد:

«مطلبی چند درباره قم (یک کتاب در یک مقاله)» نوشته علی اصغر فقیهی، «فرهنگ قم در گذشته» و «فرهنگ قم از ۱۳۲۷ تاکنون [۱۳۳۶ ش]» به همراه سرگذشت محمدباقر داورپناه رئیس وقت فرهنگ قم، «اقدامات اداره فرهنگ سال تحصیلی ۳۶ - ۳۷»، «آمار دبستان ها و دبیرستان های حوزه فرهنگی قم سال تحصیلی ۳۶ - ۳۷»، دبیرستان حکیم نظامی، دبیرستان صدوق، دبیرستان دین و دانش، دبیرستان محمدیه، دبیرستان فیض، دبیرستان سنائی، دبستان [دبیرستان؟] صدر، دبیرستان ایراندخت و نامنامه ۷۴ دبستان شهرستان قم با «تعداد آموزگار»، «تعداد کلاس»، «تعداد دانش آموز» و نام «مدیر» و «ناظم»، «نمودار آمار نوآموزان پسر و دختر دبستان های فرهنگ قم»، «نمودار آمار دانش آموزان پسر و دختر دبیرستان های قم»، «سازمان اداری فرهنگ قم»، «قم از نظر زمین شناسی» به قلم محمدحسین رضوانی، «لطفاً این چند غلط را تصحیح بفرمائید»، تاریخچه «دبیرستان حکمت»: «سازمان آموزشی دبیرستان»، «سازمان اداری دبیرستان»، «کلاس ها»، «آزمایشگاه ها»، «انجمن ها»: «انجمن ادبی»، «انجمن ورزش»، «انجمن روزنامه نگاری»، «انجمن همکاری خانه و مدرسه»، «فدراسیون ها [!]

ای ورزشی»، «پیش آهنگی» و «انجمن سالنامه»، «آموزش و پرورش» از مرتضی جوادی، «چند عکس از آقایان دبیران»، «فعالیت های ورزشی سال تحصیلی ۳۶ - ۳۷ دبیرستان های قم» به قلم محمد ابوذری، «پیشرفت اسلام در ایران و...» نگارش علی محمد فاطمی، «شاگردان ممتاز دبیرستان حکمت»،

<sup>۱</sup> پژوهشگر ارشد حوزه تاریخ مطبوعات و تاریخ

## ۵۱۲ □ صد سالگی حوزه قم (دفتر دوم)

«تشکر»، شعر «ارزش معلم» سروده سید علیرضا شمس، «پیدایش منطق» به قلم سید محمد حسینی بهشتی (رئیس دبیرستان دین و دانش)، «گردش های علمی»، «پلاستیک و مواد اولیه آن» حسین طلایی، «دیوانه» نوشته پرویز داورپناه، «ارزش هنر» از احمد خرازچی، «اشک و آه» و «پیام آشنا» سروده های غ. م. تنها، «یک بحث جالب!»: کدام رشته را انتخاب کنیم» اکبر شریفی، «سپاسگزاری» و سخن پایانی «انجمن سالنامه» با «خوانندگان گرامی».

سالنامه دبیرستان حکمت قم زیر نظر احمد توکل (رئیس دبیرستان) و به کوشش پرویز داورپناه و اکبر امیری (دانش آموزان سال ششم طبیعی) که اعضای «انجمن روزنامه نگاری دبیرستان حکمت» بوده اند، فراهم آمده است. انجمن روزنامه نگاری دبیرستان «در سال تحصیلی ۳۶ - ۳۷» ۶ نشریه دیگر داخلی نیز در کارنامه دارد: پرچم، انوار دانش، آهنگ ورزش، پیش آهنگی، افکار جوانان و یک «روزنامه انگلیسی» که نامش را نوشته اند. (ص ۸۸)

بی تردید مهم ترین چاپکرده سالنامه دبیرستان حکمت قم، «مطلبی چند درباره قم» اثر زنده یاد استاد علی اصغر فقیهی (۱۲۹۶ - ۱۳۸۲ ش) است، همو که درصدد انتشار «تاریخ جامع قم» بود اما تا جایی که نگارنده این سطرها اطلاع دارد «تاریخ مذهبی قم؛ بخش اول از تاریخ جامع قم» منتشر شد و مجموعه «تاریخ جامع قم» و دیگر آثار قم پژوهانه او مثل واژه نامه کامل لهجه قمی درنیامد.

مرحوم فقیهی «مطلبی چند درباره قم» را با این عنوان ها به تنظیم رسانده است: «شهر قم پیش از اسلام وجود داشته است»، «نام و القاب قم»، «فهرست وقایع تاریخ قم»، «جنگ قحطبه و ابن ضباره در قم»، «خشم مأمون به قمیان»، «قتل عام»، «سیل»، «نزاع اصفهانی ها با قمی ها»، «زلزله»، «قتل عام به دست مغولان»، «سیل»، «پادشاهان صفویه در قم»، «آزمایش توپخانه در قم»، «قتل عام»، «از زمان قاجاریان تا عصر حاضر»، «قحطی که آدم، آدم را می خورد»، «قحطی و وبا»، «سیل»، «نیروهای متفقین در قم»، «فوران چاه نفت»، «وضع نفت در زمان های مختلف»، «مذهب»، «نژاد»، «زبان»، «معارف اسلامی»، «صنایع قم»، «محصولات کشاورزی»، «رودخانه»، «قم در زمان حاضر»، «آب»، «برق»، «تلفن»، «وسایل حمل و نقل و مسافرت»، «مهمانخانه و مسافرخانه»، «وسایل حمل و نقل شهری»، «خواروبار»، «بهداشت»، «هوا و منظره قم»، «نقاط تاریخی و دیدنی قم» و «قم جدید».

### پنج فراز از «مطلبی چند درباره قم» را با هم بخوانیم:

۱. «در قرن پنجم و ششم[: شاید در هیچ زمانی قم به آبادانی قرن پنجم و ششم نبوده و کامل ترین مأخذ برای وضع قم در آن وقت کتاب النقص شیخ عبدالجلیل رازی است. به موجب مندرجات النقص، قم در آن زمان دارای چند مسجد جامع و کتابخانه های بزرگ و مدرسه های معمور و موقوفات بسیار بوده و در هر رشته دانشمندان بسیاری در قم وجود داشته و خاندان های معروفی در این شهر می زیسته اند و



## قم به روایت سالنامه دبیرستان حکمت و مجله راه سلامت □ ۵۱۳

مزار مطهر حضرت معصومه سلام الله علیها زیارتگاه عموم شیعیان جهان بوده است. گذشته از کتاب النقص از آثار دیگر نظم و نثر قرن پنجم و ششم مانند اشعار امیر معزی و خاقانی و نوشته های بیهقی و راوندی اهمیت و عظمت قم در آن زمان معلوم می شود». (ص ۱۲)

۲. «قم قبل از احداث خیابان[:]: در حدود سی و شش سال پیش [= ۱۳۰۰ خورشیدی] اگر کسی از روی پل قدیمی (پل علیخانی) می خواست وارد قم شود ابتدا به در بزرگی می رسید که سر در و اطراف آن را با خشت ها و سنگ های کاشی آراسته بودند و در وسط بالای دروازه عکس رستم با ریش دو شاخ خودنمایی می کرد. در به بازار باز می شد. این بازار تا میدان کهنه به این ترتیب ادامه داشت: تا ابتدای محلی که امروز چهارراه است (چهارراه بازار) مستقیم بود و در این جا یک بازار باریک به نام بازار سلامگاه از طرف دست راست تا نزدیک در بزرگ مسجد امام جدا می شد. کمی پایین تر (تقریباً در مرکز چهارراه) سه راهی به نام سه راه کولی خان قرار داشت که از یک راه مستقیماً به چهارسو و از راه دیگر به بازار مسگرها می رسید. در انتهای بازار چهارسو سمت دست راست (راهی که اکنون از بازار به سه راه انتهای خیابان ارم می رسد) بازار باریکی بود به نام بازار نو که قسمتی از آن هنوز هم باقی است (در اواخر خیابان ارم دست چپ). از حسین آباد به طرف میدان کهنه قسمتی که امروز جزو خیابان آذر [است] بازار بی سقفی بود به نام جمعه بازار. بقیه بازار تغییر مهمی نکرده [البته تا سال ۱۳۳۶] جز آن که سقف های کوتاه و سیاه را تبدیل به سقف های مرتفع و سفید کرده اند.» (ص ۱۳ - ۱۴)

۳. «قبرستان بزرگ[:]: از دیوار شمالی صحن جدید تا مقابل در بزرگ مسجد امام قبرستان بزرگ و قدیمی بود که در بعضی قسمت های آن ارتفاع قبرها به دو متر می رسد. در حاشیه غربی این قبرستان (در محل خیابان آستانه) راه باریکی بود که یک طرف آن قبرستان و طرف دیگر دکان های محقری قرار داشت. این راه تا در بزرگ صحن جدید امتداد می یافت. مقبره شیخان که محل دفن عده ای از بزرگترین محدثین و علمای شیعه [است] و چند نفر از اصحاب ائمه اطهار علیه السلام در آن مدفونند در وسط قبرستان قرار داشت. در روی بعضی از قبرها مجسمه شیری از سنگ قرار داده بودند که این شیر نشان این بود که صاحب قبر پهلوان یا دلاوری بوده که مقتول شده است...» (ص ۱۴)

۴. «مذهب[:]: نخستین کسانی که دین مقدس اسلام را در قم رواج دادند (در اواخر قرن اول) دارای مذهب شیعه بودند. از این جهت مردم قم دین اسلام را با مذهب تشیع پذیرفتند. در طول تاریخ نام قم با مذهب شیعه مساوی بوده است که به قول شیخ عبدالجلیل رازی قمی جز شیعه نباشد، ولی باید دانست که عده قلیلی از علمای اهل تسنن از قم برخاسته اند که معروف تر از همه نظام نیشابوری قمی مؤلف تفسیر معروف و شرح شافیه ابن حاجب (معروف به شرح نظام) در صرف است...» (ص ۱۸)

۵. «معارف اسلامی[:]: قم از قرن دوم تا زمان حاضر یکی از بزرگ ترین مراکز معارف اسلامی و علمای بزرگ مذهب مقدس شیعه بوده و امروز مهم ترین مرکز روحانیت عالم تشیع [است]. عده ای از

## ۵۱۴ □ صد سالگی حوزه قم (دفتر دوم)

بزرگ ترین علمای شیعه، اهل قم بوده یا در این شهر می زیسته اند. از متقدمین علمای شیعه صدوقین، ابن قولویه، برقی، علی بن ابراهیم از اهل قوم [قم] بوده اند. در قرن های پنجم و ششم هجری هزارها نفر مجتهد و محدث و مفسر در قم اقامت داشته اند. مؤلف تاریخ قم که کتاب خود را در سال ۳۷۰ هجری تألیف کرده، نام دو بیست و شصت و شش نفر از علمای قم را ذکر کرده است. در زمان صفویه معروف ترین علما مانند ملاً محسن فیض و ملاً صدرای شیرازی و قاضی سعید و مولی عبدالرزاق لاهیجی در قم می زیسته اند. در سال های اخیر قم از این نظر موقعیتی خاص پیدا کرده. در سی و چند سال پیش [۱۳۰۱ ش/۱۳۴۰ ق] مرحوم آیت الله حائری از اراک به قم تشریف آوردند و حوزه روحانیت قم را تأسیس فرمودند که تا امروز ادامه دارد. مخصوصاً در زمان حاضر [۱۳۳۶ ش] که قم بزرگ ترین مرکز جهان تشیع و آیت الله العظمی حضرت آقای بروجردی بزرگ ترین مرجع شیعیان جهان [است] و می توان گفت که در هیچ زمانی وضع روحانیت از لحاظ مرکزیت مثل وضع فعلی قم نبوده است...» (ص ۱۹ - ۲۰).

\*\*\*

### ۲ - قم به روایت مجله راه سلامت

ماهنامه/نامه ماهانه راه سلامت، نخستین مجله پزشکی قم از تیرماه تا بهمن ماه ۱۳۱۶، در مجموع هشت شماره با مدیریت و سردبیری اسدالله تمدن روحانی منتشر شد\*. در لابه لای این نشریه «صحی، معارفی، اجتماعی» افزون بر تصویرهایی از بیمارستان های فاطمی و راه آهن قم می توان به آگاهی هایی درباره قم ۱۳۱۶ خورشیدی دست یافت:

۱. «بیمارستان راه آهن قم در اول فروردین ۱۳۱۵ تشکیل یافته و مخصوص کارکنان راه آهن است و دارای چهار پست بهداشتی است...» (ش ۱، تیر ۱۳۱۶، ص ۱۵).
۲. «بهبودستان تمدن [:] از اول خرداد [۱۳۱۶] در خیابان ارم قم افتتاح یافته و از عموم مرضی پذیرایی می شود.

اوقات پذیرایی از صبح تا ظهر و از سه بعدازظهر الی ساعت نه» (ش ۲، ۱ مرداد ۱۳۱۶، ص ۳۴)

۳. «به پاس خدمات نویسندگان [:] یکی از مقاصد مهمه مجله راه سلامت پاس خدمات شایان نویسندگان و مؤلفین است و به عقیده ما بهترین روش برای اجرای این منظور تأسیس کتابخانه است که روح بلند نویسندگان در آن جا جلوه گر و افکار تابناک آنان در آن بستان سرای فرح بخش و روح پرور فروغ افکن است خاصه با چراغ فروزان و نورافکنی که مؤلفین روشن کرده اند.

در این موقع که دبیرستان ملی حیات قم کتابخانه ای برای استفاده دانشمندان و دانشجویان تأسیس و دائر نموده ما نیز فرصت را غنیمت شمرده در پیشرفت آن همی کوشیم تا یکی از فرائض ذمه خود را انجام دهیم. بنابراین از عموم مؤلفین درخواست می نمائیم که تألیف خود را بدین کتابخانه اهدا فرمایند با

## قم به روایت سالنامه دبیرستان حکمت و مجله راه سلامت □ ۵۱۵

مختصر شرح حالات مؤلف که ما هم بتوانیم وظیفه خود را انجام داده و در مجله راه سلامت تقریظی نوشته و در دفتر مخصوص کتابخانه نام نیک آنها را به ثبت برسانیم و نیز از کسانی که به کتابخانه دبیرستان (غیر از طبقه مؤلفین) کتابی اهدا می نمایند. خواهشمند است در صورت تمایل شرح حالات و عکس خود را هم ارسال فرمایند تا در مجله از احساسات معارف دوستی آنها قدردانی شود.

رئیس انجمن نطق و مناظره و کتابخانه دبیرستان حیات قم [[: پزشک تمدن]] (ش ۴، مهر ۱۳۱۶، ص ۳۴).

۴. «قابل توجه حکمران محترم قم [[: حمام [[: نظافت حمام های قم حسب الامر آقای حکمران تأمین شده است ولی قسمت های دیگری در حمام ها موجود است که صحت عمومی را تحدید نموده و باعث سرایت امراض مختلف می گردد. الجملة موضوع واجبی یعنی نوره [مور] است که در ظرف های بزرگ تهیه نموده و در کاسه های سفالی ریخته و اشخاص استعمال [استفاده] می نمایند و همان ظرف را نشسته به دیگری داده و ممکن است موجب سرایت مرض شوند [[: بهترین طریقه عملی این است که به کلی حمامی ها از ساختن نوره ممنوع شوند و نوره را [[: خشک [[: در پاکت ۱۵ گرمی و ۳۰ گرمی موجود نموده و هر کس محتاج بود یک پاکت آن را گرفته و در ظرف لعابی تمیز خمیر نموده [استفاده] کند [[: یکی دیگر از بدترین عملی که باعث سرایت امراض می شود موضوع کیسه سلمانی های حمام است. زیرا کیسه [ای] را که به بدن اشخاص مبتلا به امراض جلدی می زنند همان کیسه را به بدن اشخاص سالم زده و در نتیجه میکرب مرض در اثر مختصر خراشی که کیسه تولید می نماید به اشخاص انتقال می شود [[: بنابراین اگر امر صادر شود که سلمانی ها کیسه خود را به بدن اشخاص نکشند تا هر فردی برای خود یک کیسه حمام تهیه کند و البته این قسمت هم تحمیل نیست زیرا یک کیسه یک ریال است و همه کس می تواند تهیه کند [[: استعمال دخانیات [کشیدن سیگار و غلیان/قلیان] در گرم خانه حمام از چیزهایی است که باید جداً جلوگیری شود...]]» (ش ۵، آبان ۱۳۱۶، ص ۱۸-۲۱).

۵. «قسمت معارفی: اخبار معارف قم [[: انجمن نطق و مناظره دبیرستان حکمت اولین جلسه عمومی خود را در حضور رؤسای ادارات و اولیاء اطفال تشکیل [شد ...] انجمن تاتر [تئاتر] و موسیقی [[: طبق آگهی منتشره نمایش واریته [مرکب: کنسرت، تئاتر و ...] خواهد داد و فعلاً در اوقات غیرتحصیلی تمرینات [[: به عمل می آید [[: انجمن دوستداران ورزش و پاکیزه گی با الصاق آگهی ها و تابلوهای نقاشی شده دانش آموزان سایرین را به ورزش و تربیت بدنی و نظافت تبلیغ می کنند [[: انجمن دوستداران کتاب و مطالعه [[: کتابخانه دانش آموزان به وسیله انجمن دوستداران کتاب و مطالعه اداره می شود و همه روزه مطالب سودمند از جرائد و مجلات و کتب گرفته و به وسیله آگهی در معرض نظر دانش آموزان می گذرد و تبلیغات کامل برای مطالعه و باسواد شدن عمومی می نمایند ...]]» (همان، ص ۲۳-۲۴)

۶. «شب ۱۲ آذر تاتر [تئاتر] جالب توجهی از طرف انجمن تاتر و موسیقی در سالن جدید دبیرستان حکمت داده شده. در مقدمه آقای حکمران نطقی راجع به تاتر شروع شد و بعد از دو پرده به اشتراک آقای حسین صفائی میکائیک چاپخانه قم بود آقای پزشک تمدن مدیر مجله راه سلامت نطق ذیل را ایراد نمودند...» (همان، ص ۲۶)

۷. «... یوم جمعه دهم دی [۱۳۱۶] جناب آقای [علی اصغر] حکمت وزیر [...] معارف برای بازدید و سرکشی به مؤسسات معارفی شهر به قم [آمد] و به ساختمان دبیرستان جدید و موزه و سایر محل های مربوطه سرکشی نموده و شب را در قم توقف [کرد] و صبح شنبه ساعت ۸ به دبیرستان حکمت [رفت]...» (ش ۷، دی ۱۳۱۶، ص ۲۴)

۸. «خوبست به جای سعایت شما هم قدمی در راه خدمت به جامعه بردارید! آیا با تحمل زحمات و خسارات مادی و معنوی در راه نامه نگاری و تنویر افکار توده چه انتظاری باید داشت؟ جز تشویق! نامه نگاری در ایران هنوز تا آنجا که باید مورد توجه عامه نیست مخصوصاً در قم که فرسنگ ها اهالیش [اهالی اش] از این مرحله دورند تا کسی گرفتار این شغل نشود پی به زحمات و صدمات روحی آن نخواهد برد. نگارنده را که عشق [...] و علاقه مفرط به ترقی این شهر و خدمتگذاری به همشهری ها باعث ورود به این معرکه گردید. از اول نظر کسب و تجارت استفاده مادی نداشتم بلکه با علم این که یک مبلغی هم خسارت بایستی بدهم بدین کار شروع کرده و روی همان منظور درصدد نبودم به این زودی ها این گونه صحبت به میان آرم [...] مجله راه سلامت به شهادت نشریات هشت گانه اش تا حد توانائی بر طبق مسلک و رویه خود انجام وظیفه کرده و می توان گفت که بالاتر از حد وظائف خود اقدام کرده است. صرف نظر از یک عده اشخاص برهنه خوشحال که هر چیزی را با نظر انتقاد نگریسته و وجودشان سربار جامعه است. آقایانی که به مندرجات این مجله ایراد دارند نمی دانم چه می گویند! [...] شب پرکان! خوبست به جای سعایت شما هم قدمی در راه خدمت به جامعه بردارید. پزشک تمدن مدیر مجله راه سلامت» (ش ۸، بهمن ۱۳۱۶، ص ۱-۴).

#### پی نوشت

\* برای آگاهی بیشتر از سرگذشت مجله راه سلامت بنگرید به: تاریخک و اسناد مطبوعات قم، سید فرید قاسمی، [مجله] کتابشناسی شیعه (زیر چاپ).